

Емиграција Муслимана из Босне и Херцеговине.

— G. Gravier. —

Прије четврти и по вијека, у часу турског освојења, Босна и Херцеговина била је настањена искључиво српским становништвом које је било од реда хришћанско и које је живило под феудалним режимом. Противно од онога што се десило другдје, већини дјело ових Словена се обратило у Царам. То је био нарочито случај спахија који су тако могли спасити имања и положај; они образоваху, од тога доба, привилегисану класу Срба Муслимана која се је држала кроз читаво вријеме турског господства. Захваљујући своме положају на границама отоманског царства и жару са којим истицаху своју вјеру неопитских реногата, дајући извршене рекруте турској војсци, они су могли још више проширити своје привилегије и уживати врло често праву и фактичну аутономију. Напротив, Срби који су остали православни и католици били су потиснути у један савим низак положај: то су били к м е т о в и, врата робова који обрађују земљу која им не припада, приморани на кулук, поред тешких данака у нарави.

Заузеће Босне и Херцеговине од стране Аустрије није унијело никакву битну измјену у феудални режим: кроз тридесет година судбина кметова се само погоршала. Аустрија је у првом реду настојала да задобије муслимане и да образује за се међу њима једну олану странку, или бар неутралну, аналогну странци чешког племенства у Чешкој. Стога је у њихову корист интерпретирала и потпунила турске законе који се односе на кмете.

Па ипак, захваљујући новом режиму мира и сигурности, становништво се много увеличавало, рођењима и имиграцијом. Цијена слободне земље постала је двојном скупља од земље која подлежи феудалном праву. Спахије, аге и бегови, чије богатство парубаваху њихове нове потребе раскоша, и који се све више задуживаху захваљујући лакоћи кредита који им Аустрија даваше, настојали су да увећају своје приходе на истоту кметова или се одлучиваху да реализују свој иметак, продајући сва или један дио својих имања. Што се тиче кметова, њима је било готово немогуће да купе слободну земљу кад се узме у обзир њезинз врло висока цијена. Они су могли покушати да се користе све многобројнијим продајама. Али се највише злоупотребе бех броја и без мјере. Био једне од најобичнијих емпаљина: продају се добра за извјесну суму, али лет преписивања бизнежи много већи број од стварио цијене, суд обавјештава кметове о продаји

и ако би они htjeli da se služe својим правом премоца, морали би тада платити назначену суму и цврх тога врло високу таксу пренисињања (6% означено цијене). Са друге стране над се узмо у обзир сасвим недовољан кредит са којим располажу кметови, не може се онда човјек чудити што је пошло за руком само 26000 кметова, од 1878., да се искупе и то најчешће под врло мучним условима. По статистици од 1895., биле су у Босни и Херцеговини 5833 породице снахија, готово све муслиманске, док је било 112.000 породица кметова од којих четири петине располагаху једино са земљом која подлежи феудалном праву, онај мали остатак могао је себи осигурати, по страни, посједство којег комадића земљишта. Од 1895. до 1907., само 8200 кметова су се могли потпуно ослободити¹⁾. И тако, уочи анексије, аграрни проблем постајаше фундаментално питање у унутрашњем животу државије покрајина.

Тридесет година окупације нису дакле побољшале материјални положај кметова; оне су убрзале декаденцију аристократије бегова и ага, и ништа није било покушавано да се подигне интелектуални ниво становништва. По статистици коју је дубошничкивала Босанска Земаљска Влада у свој Босни и Херцеговини било је, у току школске године 1906.—1907., 379 школа, раздијељених у 290 општина: 295 су биле комуналне, а остале конфесионалне или приватне, што даје сразмјер од 1 школе на 137 квадратних километара и на 4138 становника; од 235.000 дјеце које бројаше земља, само 34887 посјећиваше ове школе.²⁾

Врло оспромашена и незнатљива, са изузетком једне елите коју има не разумије, муслиманска класа — сељаци и варошани, снахије и занатлије — осјећаше да су њихове вјековне припадности дошле у озбиљну опасност, чим је на њих метнула руку једна страна елита, са јако организованом бирократијом, која се брине да задовољи своје потребе загосподовања и сила не само хришћанска, већ са отворено клерикалном традицијом и тенденцијом. Ова стуренња се је осјетила већ првих година окупације: један јак покрет емиграције, прелудиј садашњег покрета, био се је обилежио у муслиманском становништву Босне и Херцеговине³⁾.

¹⁾ Бројни воје даје Neue Freie Presse, од 8. марта 1910.

²⁾ 1907.—1908.: отпарање 19 школа, 1908.—1909.: отпарање 19 школа, тако да има у Босни и Херцеговини 417 основних школа у почетку последње школске године.

³⁾ Број муслиманског становништва Босне и Херцеговине повео се, у времену од 1879. до 1885., од 448.613 на 492.710 становника, то јест, прираст од 9,83 процента, док се је у истом времену православни становништво повећало 496.493 на 571.250, то јест, прираст од 15,96 процента, а католичко станов-

Ovi prvi „мухадžiri“ (opšti naziv muslimanskih emigranata), uputili su se prema Turskoj, zemli svoje braće po vjера које сматрају као сународника. Једни су били смјештени у Европској Турској, у Старој Србији и Македонији, а има готово парови да они у њој немају своју четврт; човек их може наћи од Малеша, на бугарској граници, до Еласоне, на грчкој граници; многи од њих ушли су доцније у турску војску и жандармерију. Али већина од њих отишла је да се настани у Малој Азији, тјде они сачињавају групе које човек срета од Смирне па до Ески-Шобера, нарочито у околини Бруса; они образују каткада велика села од којих нека се зову Боснаџи⁴⁾.

Под овим новим небом, на овој земљи која је толико различита од њихове, многи од ових емиграната пеумираше одмах по свом доласку; читаве породице врло брзо ишлезаваху. Они који су остали у животу, нарочито старци који нису могли да науче турски и који вазда осјећају да их овдје сматрају као странце, очували су у срцу живу успомену на своју лијепу земљу; али дјeca уче турски и заборављају српски, тако да се навијешта пахло претварање.

Акт босанско-херцеговачке анексије изазвао је обнову овог десетљетног покрета. Наједном Муслимани показаше расположење за нови ексед, и одоше али не појединачки или по која одвојена породица овога пута, већ у групама породица, у правим племенима од 200 и 300 душа, а каткада и више. У један мах стиге 50.000 молба за паспоре у канцеларије аустријске администрације. Муслимани, сељаци и варошани, нагледаху да су се сви договорили. То је био велики потрес у свима крајевима земље и у свима класама.

Анексија је била дефинитивно заузеће са свима својим посљедицама: муслимани осјећаху да ће брзо одвијонити њиховим старим политичким и вјерским прерогативима, њиховој друштвеној организацији, њиховом режиму својине који им је остао од предака. Поврх тога, анексија је значила за њих дефинитивно ишлуктање сваке наде да ће се икада више повратити отоман-

штво од 200.331 на 255.788, то јест прираст од 26, 83 процента. Муслимани 1885. не репрезентоваху више 38, 73 процента цјелокупног становништва, већ 36, 85 процента. У слједећој декади — зван да је емиграција кохстала или готово престала — прираст је постао готово нормалан (22, 30 процена); али бројни сразмјер инквизита узвиен пред издретком осталих вјера: 1895. он чини само 34, 40 процена, то јест ништо више од трећине цјелокупног становништва.

⁴⁾ P. Gravier ише, вјероватно турски, Bosnađi Bosnjađi. Пр-

skov carstvu. Praktična posmatranja padose tako u pozadinu, na vođahu više brige o položaju, imetku i uslojima sadašnjeg života; vjerski osječaj je bio jači on je čak ugušio osječaj narodnosti koji je bio održan živu zajednicom tradicija, jezika, vjerskim životom, zemljom. Savršeno neznanje onoga što ih čekalo i čvrsto ubjeđanje da ponovo nađu jedno novo i gotovo otvishište koje će biti bolje od staroga, pomagalo ih da se odluču na tu žrtvu.

U tom duševnom stanju u kojem se mišljalo u isti mah krivnja Srbica na njemačkog „Švaibu“ i muslimanski fanatizam za svoju vjeru, bila je dovoljna slaba pobuda s polja da se odluču da provedu svoj naum. Pobuda je došla u isti mah od Austrije i od Turske, prva, u čijem interesu leži da muslimani napuste anektovani teritorij, druga, zainteresovana da ih vidi da k svojoj priđu.

Za Austriju ovaj eksod muslimana značio je iščezavanje jednog stanovništva, neprijateljski raspoloženog prema njezinoj društvenoj i vjerskoj politici; ali ovaj odlazak, stvarajući praznine, determinisalo je jednu zamahnu izmjenu u svojoj zemlji. Banke i kapitali austro-ugarske monarhije bili su spremni da se дочепају zemljišta koje će kolonizovati bande kolonista. I tako će se načeti jugoslovenski blok koji je dosada pokazao toliko otporne snage, i tim prodorom proći će mađarske i njemačke kolonije. Stoga je Austro-Ugarska ponudila emigrantima i novaca i različitih pogodnosti za transport.

Turska sa svoje strane imala je svoj plan koji je izložio Dr. Nazim-bej. Za nju isto tako, radilo se o unutrašnjoj kolonizaciji i koja bi ovije bila djelo samih muhadira. Mlada turska obrađala se svima vjernicima Islama koji živjahu van njenih granica, da doprinesu preporođanju otadžbine. Trebali su da joj prilite muslimani Bosne i Hercegovine kao Čerkezci iz Dagestana, kao muslimani sa Krita i iz Bugarske. Ali koje mjesto da se dađe u carstvu ovim novim pridošlicama? Maqedonija, pokrajina s najcentrifugalnijim tendencijama, uznepravala se uvijek Turci u najvećoj mjeri, i radi toga je trebalo ovije smjestiti emigrante. Ni je bilo ni od kakve važnosti što su bosansko-hercegovački muslimani slovenske rase i što govora slovenski jezik, glavnano je bilo da se uvede u Maqedoniju jak muslimanski kontingent i da se tako rušuju pretenzije na koje imale da imaju prava okolne države. Mlada Turska ne osjećala ni siropu ni bojazni da se obrati na muhadire, jer je znala da može računati na potpunu odanost ovih muslimana koji nastoje da se ponaju dostojni svoje vjere.

И тако док су савремене сеобе детерминисане мотивима европског реда, и да кадгод осјећај народности игра у њима једну улогу, као у Аласку после 1870. или у самој Турској, после Берлинског Уговора, — ондје нема ничег аналогно. Економска будућност била је повољнија у Босни и Херцеговини него у ма којој покрајини Турске, и садашња сеоба јесте дотично кидаше свих веза расе, крви и језика, сама негативна национална идеја. Приморанајући на ђутане, дигнут изнад свега, религиозни осјећај подстичаше на ексод.

И ако још не постоји цјелокупна статистика ове емиграције, има је могуће слиједити је и детерминисати њену важност, захваљујући подацима турских власти или комуникама штампе, било у мјесту поласка, било у земљи доласка, било, на рад, што је још сигурнији извор, на уласку у Србију, у пролазу кроз Београд, на путу који узимају сви емигранти који иду у Турску.

У првом семестру 1909. године, било је само неколико осамљених одласака; али, по информацијама листа *Ново Време*²⁾ у току два последња мјесеца 1909. и два прва мјесеца 1910., 3295 муслимана су већ напустили Босну и Херцеговину. Неколико дана иза тога, турска статистика објављиваше за протеклу годину (март 1909. — март 1910.) долазак 5672 муслимана који су готово сви дошли из Босне. То је била само авангарда. У своје броју од 23. марта од ове године, *С р и с к а Р и ј е ч*, сарајевски дневник, биљекаше да су тридесет муслиманских породица оставили варош истог дана и да су, у осталој Босни, више од 1500 других упутиле влади молбе за паспоре. Од тога доба, нема готово дана да београдске новине не забележе пролазак све многобројнијих група: у почетку, десетина особа, сада десетина породица, стотине индивидуа; они одлазе сачињавајући кадгод цијеле војове. У првим мјесецима, одлажаху аге и бегови, засебно са својим породицама; сада, то су масе сиромашних сељака којима је једва преостало да се прехране кад су узели своје приходе од кметова и платили порезе које дугују држави; су је било исто тако мноштво младина који носу запантани кријеме Турака, — и сви се сматрају говорећи да онај није Турчин који не живи на султановој земљи.

Покрет је захватио све крајеве, све класе, нарочито селачку најсиротињу класу да се даде пољући, али зато најприврженију дјелом жеђу крајевима. Крајина, најпознатија провинција у Босни по својој фанатичној, нагледа да је била највише дохваћена. Не може се упоредити са емиграцијом у Америку овај ексод пошту-

²⁾ № 76, 17. март 1910.

них porodica i kadgod čitavih sela koja zajedno odlaze bez nađe na povratak, pod vodstvom jednog šefa. Ali ovaj prizor prije naziva po svom patrijarhalnom obliku primitivne seobe.

Svi ovi emigranti odlaze željezničkim putem, prelazeći Slavoniju, Srbiju, Staru Srbiju, i pošto su vidjeli na prolazu sve žude svoje rase, stižu napokon u zemlju obećanu. Da li je ona bila spremna da ih primi? Da li je Mlada Turska zaista adonovavala ideju koju je nazivao Nazim-bej? Odgovaraјући na jednu interpellaciju, veliki vezir Haki-paša je izjavio u otomanskoj Skupštini 1. juna 1910., da muslimanska emigracija u vrijeme Abd-uz-Merida nije dala očekivane rezultate, jer je bila navedena pod rђавim uslovima; ali danas to nije više isti slučaj; on je bio vid њenom organizacijom. Bila je stvorena jedna naročita komisija da kupi pшана na kojima ће се настанити мухаџири: 15.000 турских ливри што чини више од 300.000 франка била је стављена на њено расположење, и већ крајем мјесеца јуна, ова сума је била готово цијела потрошена; 4000 ливри, осим тога, било је одређено да се купи у Србији 200 волова за овацие. У истом часу поручено је 200 плугова у Солуну за босанске муслимане који су смјештени у скопљанском вилаету. Држава, с друге стране, намјераваше да одвоји један дио државног посједа да га уступи дошљацима, без трошкова, као њихово власништво и ослобођено кроз више година од сваког пореза. Најзад, Млада Турска настојаше да се покаже исто тако гостопримна према варошким занатлијама, обећавајући сваком шефу породице, чим се смјести, пет турских лира.

Не хтијући пустити емигранте да се настане гдје их случај донесе, упућиваху их најприје у коју велику варош, Скопље, Солун, Цариград. Ту биваху концентрисани и чекаху неколико дана док не дође одлука која се њих тиче. Они који иђаху у Цариград, бијаху готово увијек смјештени у Малу Азију: шљаху их у најразличније крајеве, од Адане до Ерзерума, од Смирне до Дамаска. Изгледа да у једном моменту постојаше један план: муслимани који долажаху из Азије, били би настанени у Македонији, а они који долажаху из Европе, били би послани у Азију. Али овај мало шимерични покушај био је доста брзо напуштен: велика већина мухаџира, нарочито ових последњих мјесеци, била је размјештена у три македонска вилаета — нарочито у солунском и у скопљанском — и у Старој Србији. Комисија која предсједаваше овој раздоби, изазна је да их настави ондје гдје муслимански елемент не представљаше више од 10 до 15 процената становништва, и да на тај начин успоставе неку врсту равнотеже са другим народностима.

Ova brizgalivost se jasno pokazuje u sivijskom planjatu. U solunskom, bez sumnje, država je kućovala od besova čitana sela, uva sve ponude koje su mogli podnijeti sadašnji obrađivači u kraju Petriča, na Strumici, bilo je tako smješteno 500 muhadirskih porodica. Ali po podacima koje objavljuje *Вардир*, српске скопљанске новине (18./26. мај 1910.) комисија намјеравала да настани у мјесецу мају 1700 породица у Старој Србији и у сивијанском крају. Око хиљаду породица било би смјештено око Бакова и Пећи. Већ у овом часу 560 породица су настанили у Скопљу и у околини, а 230 у кумановском крају.

Поред свих напора Младе Турске ово намјештање није ишло без поташкоћа. Нагледа да је турска влада била мало пазљивија и прешављена тако изненадним притоком. И тако су се мухадир који су дошли ових посљедњих мјесеци, морали често задовољити са импровизованим шаторима и са законцитима од дасака; морали су више пута проводити дане на голој земљи, под оловним сунцем, прехрањујући се мршавом храном коју раздјељиваше администрација, чекајући више или мање времена да им се дефинитивно одреди ново боравиште.

Али то су биле само материјалне запреке. Радило се не само о том да се најбоље мјесто за емигранте, него и о томе да се осигурају против незадовољства становника који сматрају да им се отимају имања и да је њихова народност у опасности; јер држава или откупљивање један чифлук од његовог власника, и тада мухадир заузимају мјеста кметова који су морали отићи; или држава даваше уселеницима један дин државног добра на којем су већим дијелом „утрине“, заједнички напњаца, потребни овом полубошњачком становништву. Ради тога морало се надати да ће се подићи тим живљи протести у великој дојасци будућности. Грци, Влахи, Срби, а нарочито Бугари, заиста су се узнемирили и дигли шитру вину против неправде чије су по њиховом мишљењу, били жртве, већ при самој помисли да ће ова земља коју они обрађују кроз толике генерације и за коју плаћају све такве кметства, да ће та земља бити бесплатно уступљена као право власништво, новим дошљацима које су, поврх тога, довели овамо у намјери да још више појачају господујући муслимански елемент. Бугарски посланик Далчев је био тумач ових рекламација у отоманском парламенту. Велики Вемир одговорио је, доказујући највише како и друге владе сматрају, да имају право поступати на исти начин, а затим како ће један интелегентан елемент бити тако уведен у царство и да неће требати дуго на да почне вршити средњи утицај на остало становништво; најзад, није му било тешко доказати да ће овдје

to je ja stanovništvo nađe, ovo bita jako neodstručno, bio po mude. Ali ona razjašnjenja nisu bila dovoljna da ubijede hrišćanski jiteljstva Maqedonije. Bugari su, narocito, manifestovali svoju zlovolju: oni muhadira, istina, ispoivjedaју islamizam, ali oni su, narotiv, srpske rase, dolaze iz srpskih zemalja i govore samo srpski — a ona se svi vaznost pitanja jezika i škole u borbi maqedonskih narodnosti: useljavaње je jedla nova potpora srpskom otporu protiv pretenzija kojima priјete Bugari maqedonskim Slovenima; to je zilcilo za njihovu propagandu prani naiznak. S druge strane doizvak maqedonskih Bugara koji su ostali bez imana, padaјући u isto priјeme, sa pridolazkeњem onih koji nisu htјeli da predaју svoje oruјje, davalo je novoda uznemirnosti Bugarske. I tako se Bugarskom maqedonski Komitet pojavio ponovo na pozornici, padећи sva sela или imanja koja su ustupљena doselјenicima, priјeđи тиме ne toliko јedan akt osvete koliko јednu prestiju da једном махом заустави а можеда и да врати натраг долазак мухадира. Крајем маја 1910., познато је да су бугарске чете изашле и западиле, послједје дугог пушкарања, село Главницу, чифлук који су заузимали доселјеници из Босне; затим дошло је на ред село Драгулово (струмички крај), ново осиовано и настањено доселјеницима. Шеф једне групе мухадира који су ту скоро дошли у Скопље, нађен је једног јутра прободен и бачен у бунар. Пред таквим актима терора, турска влада морала је ауторизовати доселјенике да се сами бране; она им је оставила у рукама орујје којим су располагали, док се ово отпмаше без милости хришћанском становништву. И то су били нови протести, нови предмет непријатељства.

Друга још озбиљнија потешкоћа: она долази од самих мухадира, од њиховог кијања и њихових разочарања у току ових посљедњих мјесеци. Маса уопште необразована и подолентна по природи, која се кренула најчистије без материјалних извора и са изузорним надама, немајући појма о земљи у коју се упутила — ови исељеници морали су да се адантују на један свијет који је за њих био нов и непријатељски. У прашним маqedонским равлинама, у тешким масама кељавих гора, на овој земљи коју је спекло сунце, под овим небом које гупи, Бошњак је брзо ажжало зеленило својих ливада, својих вољњака, својих шума, one тако обичне и тако благе хоризонте својих високих брда и својих сјеноватих долина под влажном свјетлошћу свога неба. А међу људима он осједје не налазаше ништа да ублажи овај контраст и онако сурове природе. Мјесто свога онога што му је било објавано и казано, дошла су лутања без краја и конца, дуга часана

koja je morao strpljivo snositi, izmjenjujući kao proćak da mu se udiјeli svakidana pomoћ. Zatim kad je završena inostranica javila se gluxa mрења a kadгод и otаорно непријатељство свих оних који су га окруживали. Најзад, Турци, далеко од тога да га посматрају као брата, осјећаху за њега више неку врсту мало презривог сажалења.

Исто тако, запажено је у Београду, трије неки мјесец дана укрштања двије струје мухаджара: једна која иде за првом имулисацијом, али већ слабијом²⁾, која се још увијек упућује из Босне и Херцеговине у Турску; друга струја, сасвим нова, у противном смислу, коју сачињавају муслимани који се, послје несрећних неустави и неагода сваке врсте, враћају своје старом дому. У септембру и октобру (по старом календару), 110 породица са 651 особом, враћајући се из Турске, дошао је натраг у Босну: Аустро-угарска влада прави потешкоће при давању ауторизације за повратак, али напротив босански Сабор је ветирао 30.000 круна за помоћ оним мухаджирима који желе да се врате.

У Босни, образовани муслимани који су тамо остали, осјећали су, као и њихови сународници Срби православни, опасност која настаје од овог разређивања редова, док германска инфилтрација постаје сваки дан све опаснијом. М у с а в а т, орган босанских муслимана а нарочито спахија, стално је проповиједао против емиграције. Одлучени да бране своје позиције, они воде једну активну кампању, у земљи да сирјече одласке, а у штампн да се онупру облигаторном откупу кметова.

Аграрно питање је заиста било абордирано у босанском Сабору. Мноштво имања је било продано или оглашено за продају. Врло често није се водио никакав рачун о праву прекупа које је признато кметовима, пошто влада будно пази да фаворизира куповину земљишта за капитале који су земљи страна. Кметови с друге стране, све више губе стрпљење: они ускраћују да плате старе феудалне таксе, они неће више да испуњавају обавезе кметства. Дјели су се немири у највесним котарима (Велика, Градишка, Прозор, и т. д.): морали су бити послани жандарми и војници. Тражи се дефинитивна аболисија старог стања ствари, да земља припадне као својина сељаку, — једном ријечи, да се позмури прекуп земље и да се ова гарантује јединици Бошњацима.

Ова аграрна криза реагирала је на политички живот. Ново конституисана конституција Босне и Херцеговине почива на разли-

²⁾ Забележени су у пролазу на београдској станици: јуни, 188 породица, 1466 емиграната; август 92 породице, 925 емиграната; октобар 80 породица, 818 емиграната.